

יחיד ביחד: קהילה קיבוצית בין הכלה להדרה

בעריכת ארנה שמר ומנחם טופל

מוסד ביאליק • ירושלים

יד מבנקין

יד טבנקין – מרכז מחקר, רעיוני ותיעודי של התנועה הקיבוצית

עריכת הלשון: הדר פרי
עריכת האנגלית: גייל דיאמונד

מסת"ב 978-965-536-387-6 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים וליד טבנקין תשפ"ד
סדר ועימוד: יהודית שטרנברג
הדפסה וכריכה: דפוס כספית, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem and Yad Tabenkin 2023

www.bialik-publishing.co.il

www.yadtabenkin.org.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	ארנה שמר ומנחם טופל / מבוא – האם הכלה במלוא הדרתה?
29	נצן אלמוג ונעמי הדס לידור / הדרה, החלמה, הכלה וקהילה – האם שימוש במושגים חדשים מעולם המוגבלויות יכול לסייע ביצירת ישראליות משותפת?
54	ארנה שמר ומנחם טופל / מבט מבפנים על "בית לחיים" לצעירות עם מוגבלות בקיבוץ
67	חבצלת אריאל ומנחם טופל / בין הפרט לקהילה – צרכים מיוחדים בקיבוץ במבחן מתחדש
90	תמה חלפין / "התאמה לאורח החיים" – קבלת חברים ובידול מעמדי בקיבוץ
110	אורלי גנני דגן / יזמים של הכלה – סיפורו של קיבוץ הרדוף
130	יעל שדה ואיל לוי / שיח לא-לוחמים – הכלת קבוצת שוליים בקיבוץ?
153	אורלי גנני דגן / קהילה טובה ומכילה דייה – הסיפור של ארגון "אהדה"
176	ארנה שמר ואיתן שחר / הגנטיקה של ההכלה – מהקיבוץ עד למכינות לחיים עצמאיים
202	אילנה מזרחי נאור / מעורבים וזרים – זקנים מופלגים בקיבוץ שיתופי-משתנה
226	שרית אוקון / עוד ינובוץ בשיבה – מחקר פעולה דיגיטלי עם ותיקי הקיבוץ הדתי
251	אנג'ליקה עדנה קלו ליבנה בהשתתפות יובל דרור / החייאת ערכי הכלה בקיבוץ – תיאטרון "ארקובלנו" בקיבוץ סאסא
274	נורית ברקאי / שונות ושייכות – לסבית על מדרכות הקיבוץ
288	המשתתפים בספר
291	מפתח עניינים
vii	תקציר באנגלית

בין הפרט לקהילה – צרכים מיוחדים בקיבוץ במבחן מתחדש

חבצלת אריאל ומנחם טופל

להלן סיפורם של שלושה בני קיבוץ על מידת התמיכה שהם מקבלים מהקיבוץ על היותם עם מוגבלות:

דקלה¹

דקלה היא בת 40. היא נולדה וגדלה בקיבוץ אשר הוריה חברים בו עד היום.² הקיבוץ, בן 85, נהפך בראשית המאה הזאת לקיבוץ מתחדש. הקיבוץ נמצא במצב כלכלי איתן. בראשית גיל ההתבגרות חוותה דקלה משבר נפשי. במשך השנים ידע מצבה הבריאותי עליות ומורדות. למרות יכולותיה הלימודיות הגבוהות התקשתה דקלה להשתלב בבתי ספר השונים שבהם ניסתה ללמוד. בצבא היא לא שירתה. בשנים שבהן התגוררה בקיבוץ ניסתה דקלה להשתלב בעולם התעסוקה, אך ללא הצלחה. אף על פי שלמדה מקצועות שונים, היא לא הצליחה להתחבר אליהם ולהתמיד במקומות העבודה.

לפני שנים מספר עברה דקלה לחיות בתל אביב. היא מתגוררת בדירה שכורה בעיר, ובארבע השנים האחרונות למדה אומנות באחד מבתי הספר הגבוהים לאומנויות. בד בבד לקחה שיעורים פרטיים כדי ללמוד עוד תחום אומנותי. עלות המחיה של דקלה בתל אביב גבוהה. שכר הדירה, דמי הקיום, שכר הלימוד והשיעורים הפרטיים דורשים השקעה של כסף רב. הכנסתה של דקלה מבוססת על קצבת נכות של 100% מהביטוח הלאומי. מכיוון שקצבת הנכות אינה מממנת את הוצאותיה, הוריה, המתקיימים מפנסיה של הקיבוץ ומקצבת זקנה של ביטוח לאומי, נאלצים לתמוך בה. מכיוון שדקלה מוכרת בביטוח הלאומי בת עם צרכים מיוחדים, הקיבוץ מחויב אף הוא לדאוג לצרכיה. מקורו של חיוב זה בתקנות האגודות השיתופיות (ערכות

1 שם ברזי כמו כל השמות במאמר.
2 נשתמש בלשון זכר במובן כללי, והכוונה היא לגברים ולנשים כאחד.

הדדית בקיבוץ המתחדש)³ ובתקנון שאישר הקיבוץ עם השינוי באורחות החיים. לדברי ממלאי תפקידים בקיבוץ, הקיבוץ משתתף בעלויות הכרוכות בשיקומה של דקלה בסכומים גבוהים בהרבה מהמקובל. לטענתם, הקיבוץ מוכן לתמוך בסכומים כה גבוהים משום שהם משוכנעים שדקלה ברת שיקום, ושעם תמיכה וסיוע היא תוכל להשתלב בחברה, לעבוד ולהקים משפחה.

אימה של דקלה רואה את הדברים בצורה שונה. לדבריה, אף על פי שהקיבוץ מחויב לדאוג לצרכיה של דקלה, הלכה למעשה זה לא קורה. אומנם בשנתיים האחרונות, מאז מונו לתפקידי מנהל הקהילה ורכזת רווחה ובריאות אנשים חדשים, חיצוניים לקיבוץ, השתתפות הקיבוץ במימון הוצאותיה של דקלה גדולה יותר ועקבית, אך זהו מצב חדש. לטענתה, בשנים שחלפו מאז נהפך הקיבוץ משיתופי למתחדש, הייתה השתתפות הקיבוץ במימון העלויות הכרוכות בשיקומה של דקלה לא עקבית ולא קבועה. היו שנים שבהן לא השתתף הקיבוץ כלל במימון העלויות. בשנים אחרות כן השתתף הקיבוץ, אך השתתפות מצומצמת ביחס להוצאות.

יעקב

יעקב בן 62, חבר קיבוץ, נשוי לחברת קיבוץ פנסיונרית. לזוג אין ילדים. הקיבוץ, בן 81 בזמן המחקר, נהפך לקיבוץ מתחדש לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה-21. הקיבוץ עבר שינוי באורחות החיים מתוך משבר כלכלי וחברתי חריף. בניסיון להתגבר על הקשיים בחרו חברי הקיבוץ לצמצם למינימום את האחריות המשותפת שלהם על נכסים ועל שירותים. בשנים האחרונות השתפר מצבו הכלכלי של הקיבוץ, אך האחריות המשותפת נשארה מינימלית.

לדבריו של יעקב, זה שנים רבות הוא סובל מבעיות שונות בבריאות, המקשות עליו לעבוד. בימי הקיבוץ השיתופי הוא נחשב לחריג. אומנם באותה התקופה הוא עבד היכן שאמרו לו לעבוד, אך תמיד במסגרת יכולותיו המוגבלות. מאז הפיכתו של הקיבוץ למתחדש מתקשה יעקב להתפרנס. המוסד לביטוח לאומי קבע לו דרגת אי-כושר עבודה בשיעור של 72%, דרגה המזכה אותו בקצבת נכות חלקית. לפיכך, על פיהם, הוא יכול להמשיך לעבוד. יעקב חש שדרגת אי-כושר העבודה שנקבעה לו אינה משקפת את מצבו הבריאותי, וכי הוא אינו מסוגל לעבוד. בקשותיו מהקיבוץ

3 תקנות פורמליות מחייבות, שהתקינה ממשלת ישראל בשנת 2005, בעקבות המלצתה של ועדת הסיווג של הקיבוץ. התקנות מסדירות מכלול של סוגיות הקשורות בשינויים בקיבוצים ובהפרטת נכסים, תוך הגדרת הגבולות המינימליים לערבות הדדית בקיבוצים. בין השאר נוגעות התקנות לקיום ערבות הדדית בעבור חברי קיבוץ והתלויים בהם (בן-רפאל וטופל, 2009).

לפטור אותו מעבודה ולאפשר לו לקבל רשת ביטחון, שתשלים את הכנסתו לגובה שכר המינימום המקובל במדינה, נדחות שוב ושוב בנימוקים שונים ומגוונים. נימוק אחד נשען על כך שביטוח לאומי לא הכיר שהוא אינו מסוגל לעבוד, ועל כן הקיבוץ אינו יכול לקבוע אחרת. נימוק אחר היה סירובו לעבוד בעבודה שדרשו ממנו, שלטענתו הוא אינו יכול למלא בשל מצבו הבריאותי. בפעם אחרת ביקשו ממנו למכור תחילה את אוסף הבולים שברשותו, מכיוון שאוסף שכזה נחשב לנכס. בהמשך, בקשתו להשתתפות ברשת ביטחון נדחתה, מכיוון שרכש כלי רכב בשותפות עם משפחה אחרת בקיבוץ. לדבריו של יעקב, כלי הרכב משמש אותו בעיקר לצרכיו הרפואיים. עוד לדבריו, הוא נאלץ לרכוש אותו, מכיוון שהקיבוץ מכר את כל כלי הרכב שהיו אמורים לשמש את החברים בטענה שהדבר גורם להפסדים כספיים. כדי לסייע לו להתפרנס, דאג הקיבוץ שיעקב ישתלב במשרה חלקית בעבודה שאינה דורשת מאמץ גופני. שכר עבודתו, בשילוב דמי הקצבה מביטוח לאומי, אינם מגיעים לגובה שכר המינימום הקבוע במדינת ישראל. ולדבריו של יעקב, אינם מספיקים לו. במקביל, יעקב צובר חובות מול הקיבוץ, ובשל כך, גם כאשר שאר החברים מקבלים תגמולים מרווחי הקיבוץ, תגמוליו משמשים למימון החובות. לתחושתו של יעקב, הקיבוץ מזניח אותו. גם ההנהלות שהיו מאז השנינו באורחות החיים וגם החברים "שכחו" את מחויבותם, את ערך הערכות ההדדית ואת החמלה. לדבריו, הוא אומנם חי בקיבוץ, אך ללא קשרים אישיים או חברתיים עם איש מהחברים. ממלאי תפקידים בקיבוץ מתארים את יעקב מי שמנסה להתחמק מעבודה ולחיות על חשבון החברים. הוא דוחה את ניסיונותיהם להגיע איתו להבנות בנוגע לעבודה שתתאים ליכולותיו ולצורכי הקיבוץ. דחיות אלו מעוררות כעס וריחוק משני הצדדים. לאחרונה נכנסה לתפקיד מנהלת קהילה חדשה. לדבריה, היא מצליחה לשוחח עם יעקב, ומנסה להגיע איתו להסכמות.

גולן

גולן, בן קיבוץ, שחי בשנים האחרונות בחו"ל. אמו של גולן, בת יותר משבעים שנה בעת המחקר, חברת קיבוץ. מדובר בקיבוץ מתחדש, ונמצא במצב כלכלי יציב. בעת שהותו בחו"ל חווה גולן משבר נפשי. בני משפחתו סייעו בהזרתו לקיבוץ. מאז חזרתו גולן אינו יוצא מהבית, וממעט בקשרים עם אנשים. ניסיונותיו של גולן לקבל גמלת נכות מהמוסד לביטוח לאומי עלו בתוהו. אומנם הוא הוכר אדם עם נכות, אך מכיוון שהמשבר הנפשי התפרץ בעת שחי בחו"ל, הוא לא זכאי לגמלה. גולן ערער לפני ועדות הביטוח הלאומי ופנה לבית משפט, אך ללא הועיל. ההחלטה לא השתנתה.

מנהל הקהילה בקיבוץ שבו חי גולן סיפר על הסיוע שהקיבוץ מעניק לגולן:

”בשביל לא להכיר בו באופנים רשמיים, אנחנו תומכים בו בעקיפין, דרך אימא שלו. אנחנו מחזירים לו את כל שכר הדירה, הוא מקבל מהמדינה אלף חמש מאות שקלים הבטחת הכנסה, ואנחנו נותנים לו עוד אלף חמש מאות שקל, זה מה שאנחנו יכולים לעזור לו”. עוד לדברי מנהל הקהילה, ההחלטות בנוגע לסיוע לגולן התקבלו בצוות צרכים מיוחדים, אך ”הרוח” מגיעה ממנו ומהתפיסות החברתיות שבהן הוא מאמין. לדבריו, חברי הצוות מתחו ביקורת עליו על שהתנגד להכיר בגולן אדם עם צרכים מיוחדים. הכרה שכזו הייתה מזכה את גולן בסיוע גדול יותר, כולל דיור ללא תשלום עד סוף ימיו והשלמה תקציבית לגובה שכר המינימום. מנהל הקהילה מסביר את התנגדותו להכיר בגולן אדם עם צרכים מיוחדים:

אני הולך לפי התקנות, והתקנות איתי, הם הגדירו את זה במפורש, ”בן שלא ניתק את קשריו עם הקיבוץ”. כן? ניתקת את הקשרים שלך, עזבת, הכול בסדר, בנית חיים. עכשיו כשאתה בבעיה אתה חוזר ואני אוטומטית אמור לקבל ולסייע? לא. זה פתח לעוד המון, הרבה. יש עוד הרבה מאוד שעזבו את הקיבוץ והם בקשיים אדירים. אני לא מחפש להעביר עכשיו לקיבוץ את כולם. ועדיין, אני לא אתן לך למות ברעב פה. ברור שאני אעזור לו, אבל עם גבול.

מורכבות

סיפורם של דקלה, יעקב וגולן משקפים את המורכבות ההדרית ביחסים שבין אנשים עם צרכים מיוחדים⁴ לבין הקיבוץ המתחדש ואת המורכבות בהכלתם. למרות השונות הקיימת באופן שבו מתממשת הערבות ההדרית בקיבוצים המתחדשים בהתאם למצבם הכלכלי, למיקומם הגאוגרפי ולמודל השינוי שבו בחרו החברים, החובה להכלת אנשים עם צרכים מיוחדים ולדאגה למילוי צורכיהם אינה מוטלת בספק. חברי הקיבוצים המתחדשים רואים בדאגה לאנשים עם צרכים מיוחדים חלק מהערבות ההדרית, שהיא עוגן בזהות הקהילתית הייחודית שלהם. בחלק מהקיבוצים המתחדשים אף נחתמים הסכמי ”אהדה” עם משפחותיהם של בנים עם צרכים מיוחדים⁵ להבטחת זכויותיהם.

ערבות הדרית, ובתוכה הכלת אנשים עם צרכים מיוחדים בקיבוצים המתחדשים, היא גם חלק מדרישות רשם האגודות השיתופיות, המחייבות את הקיבוצים שביקשו

4 במאמר זה נשתמש במושג צרכים מיוחדים, כמקובל בקיבוצים המתחדשים הן בשיח הן בתקנונים, ולא במושג מוגבלויות, המקובל בספרות המחקר. ראו מאמרן של אלמוג והדס לידור בספר זה: ”הדרה, החלמה, הכלה וקהילה – האם שימוש במושגים חדשים מעולם המוגבלויות יכול לסייע ביצירת ישראליות משותפת?”.

5 ראו מאמרה של אורלי גנני דגן בספר זה: ”קהילה טובה ומכילה דיה: הסיפור של ארהה”.

לשנות את סיווגם מקיבוץ שיתופי לקיבוץ מתחדש. דרישה זו ראשיתה בהמלצת ועדת הסיווג של הקיבוץ, המכונה "ועדת בן-רפאל". הוועדה, שמינתה בשנת 2002 ממשלת ישראל, כללה ייצוג מגוון ובכיר של ממלאי תפקידים בתנועה הקיבוצית ואישי ציבור ואקדמאים. הוועדה שקדה כחמישה עשר חודשים על ניתוח התפתחות המציאות הקיבוצית ועל הגדרת הקיבוץ בתנאים הנוכחיים בשימת דגש במכלול היחסים בין הפרט לקיבוץ. את המלצות הוועדה אימצה הממשלה, והם נהפכו לתקנות פורמליות מחייבות, אשר מסדירות מכלול של סוגיות הקשורות בשינויים בקיבוצים ובהפרטת נכסים (בן-רפאל וטופל, 2009; מרגלית, 2016).

בעקבות המלצות הוועדה הוקמה בתנועה הקיבוצית ועדה לערבות הדדית בקיבוץ. תפקידה היה לנסח המלצות ליישום הערבות ההדדית בקיבוצים. הוועדה ניסחה מסמך המגדיר את גבולות המינימום לערבות הדדית בקיבוצים. מטרתו הייתה לכוון את הקיבוצים ולסייע להם כבואם לקבל החלטות בנושאים המרכזיים שבהם מתקיימת הערבות ההדדית. נוסף על הכללים המחייבים באותו מסמך מופיעים גם עקרונות וכלים יישומיים (בן-רפאל וטופל, 2009).

בן-רפאל וטופל (2009) תיארו בספרם "הקיבוץ על דרכים מתפצלות" את עבודתה של הוועדה ואת המלצותיה. לדבריהם, למרות הוויכוח הסוער, שהתעורר בין חברי הוועדה סביב השאלה מהי הגישה המתאימה לקיבוץ המשתנה: "ערבות הדדית" או "עזרה הדדית", הם היו תמימי דעים שתחומים כמו סיעוד, בריאות וחינוך יש להשאיר באחריות משותפת ובמסגרת ממוסדת של ערבות הדדית. כן היה מוסכם על כל חברי הוועדה שהנושא מחייב את מעורבות התנועה הקיבוצית בקביעת כללים ותקנונים. אלו יבטיחו שמימוש העיקרון הזה יוצב בסדר קדימות ראשון בכל הקיבוצים, ולא יהיה תלוי בקונסטלציה של יחסי הכוחות בקיבוץ כלשהו. אף על פי שלחברי הוועדה היה ברור שמלאכת תקנון מסוג זה עלולה לסבך קיבוצים המתמודדים עם קשיים כלכליים חמורים, בחרו רובם להעמיד את החובה לערבות ההדדית מעל הקשיים הכלכליים.

הערבות ההדדית, המוטמעת בחיים הקיבוציים, מאפשרת לרבים מהאנשים עם צרכים מיוחדים החיים בקיבוצים יחס מאפשר, מכיל ומכבד הן מהמוסדות הרשמיים של הקיבוץ הן מחברי הקהילה. עם זאת, מחויבות הקיבוצים לאותם אנשים אינה אחידה, אינה קבועה, ואינה מאפשרת מענה מלא לכל הצרכים המיוחדים. הגיוון הקיים במאפייני האנשים עם הצרכים המיוחדים, מהות צורכיהם ומידת הקשר שלהם לקיבוץ ניכרים גם במחויבות השונה של הקיבוץ כלפיהם. השונות מתבטאת בהכרה של הקיבוץ או באי-ההכרה שלו באנשים עם צרכים מיוחדים, באופן שבו צורכיהם מסופקים וביחס האישי של ממלאי התפקידים ושל חברי הקהילה כלפיהם. במידת מחויבותם של הקיבוצים המתחדשים לאנשים עם צרכים מיוחדים ובמורכבות הנובעת ממחויבות זו נבקש לדון בהמשך המאמר.

שיטת המחקר

הסיפורים במאמר זה, כמו הדיונים בו, מבוססים על מחקר שנעשה לצורך עבודת דוקטורט⁶ של חבצלת אריאל, בהנחייתם של פרופ' רחל שרעבי וד"ר מנחם טופל. המחקר, אשר נערך בשנים 2015–2019, עסק בדמותה של הערכות הדדית בקיבוץ המתחדש ובתפקידה בפתרון הקונפליקט בשאלת הזהות הקיבוצית המתגבשת (אריאל, 2020). המחקר נערך בשיטת חקרי מקרה. שדה המחקר הורכב מעשרה קיבוצים מתחדשים, שעברו שינוי באורחות חייהם מאז שנת אלפיים. איסוף הנתונים כלל ראיונות מובנים למחצה של 70 חברי קהילות קיבוציות ושל ממלאי תפקידים בהווה ובעבר. כמו כן נותחו מסמכים שנאספו מהקיבוצים שהשתתפו במחקר, מהתנועה הקיבוצית ומרשם האגודות השיתופיות. הנתונים שנאספו קודדו לתמות מרכזיות, ונותחו בשיטה של ניתוח תוכן. מתוך החומר הרב נבחרו הנושאים הרלוונטיים לצורך המאמר הזה.

אדם עם מוגבלות או חברה עם מוגבלות?

לחלק מהאנשים בחברה יש צרכים מיוחדים במגוון תחומים. האם להיות אדם עם צרכים מיוחדים משמעו להיות אדם עם מוגבלות? אולי המוגבלות היא של החברה, שרואה במי שזקוק למענים מיוחדים לצרכיו אדם מוגבל? מי נחשב לאדם עם צרכים מיוחדים בקיבוץ, מהו מעמדו, ומהן זכויותיו? שאלות אלו מתעוררות מפעם לפעם מאז קיומו של הקיבוץ, אך התחדדו עם השינוי באורחות החיים, שעליו החליטו רבים מהקיבוצים עם הפיכתם לקיבוצים מתחדשים.

בשנת 2006 מינתה ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של כנסת ישראל ועדה לבחינת מעמדם של חברי קיבוץ ובני קיבוץ עם צרכים מיוחדים. מטרת הוועדה הייתה לבחון את מעמדם של אנשים עם צרכים מיוחדים בקיבוצים, ולהבטיח את מימוש זכויותיהם ואת קיומם ההוגן. הוועדה קבעה ששתי קבוצות מרכזיות נכללות בהגדרת אנשים עם צרכים מיוחדים בקיבוץ: הקבוצה הראשונה היא בניס קטינים ובגירים עם צרכים מיוחדים, התלויים בהוריהם חברי הקיבוץ, בין שהם בעצמם חברי קיבוץ בין שלא. הקבוצה השנייה הם אותם חברים עם נכות פיזית או נפשית, שיכולת ההתפרנסות שלהם קטנה בגין מצבם.

קביעת הוועדה את מי שמוגדרים אנשים עם צרכים מיוחדים מבוססת על המודל הרפואי (Altman, 1996). מודל זה רואה בצרכים מיוחדים תוצר של מצב בריאותי כרוני, פיזי או נפשי, המצמצם את יכולת האדם לבצע פעולות הקשורות בתפקידיו החברתיים או למשימות הקשורות בשימור חייו. הצרכים המיוחדים, על פי מודל זה, שליליים, שייכים לפרט הא-נורמלי, ומטילים עליו את האחריות להשתלבות

6 המחקר התבצע במסגרת התוכנית ליישוב וניהול סכסוכים ומו"מ באוניברסיטת בר-אילן.

במציאות הקיימת. בכך למעשה פוטרת החברה את עצמה מלבחון מה בה אינו מאפשר השתלבות מיטבית של אנשים עם צרכים מיוחדים בחברה.

בשנים האחרונות אנו עדים לתזוזה שחלה בהגדרה של המונח מוגבלות,⁷ מהמודל הרפואי למודל החברתי. על פי המודל החברתי, מוגבלויות הן ביטוי ליחסי הגומלין בין הפרט עם הלקות הרפואית לבין גורמים סביבתיים וחברתיים. החיים עם המוגבלות, על פי מודל זה, הם תוצר של הבניה חברתית, ולא רק של מצב פיזיולוגי או נפשי. לפיכך, יש לשנות את תפיסות החברה ואת יחסה לאנשים עם לקויות רפואיות, מנטליות ונפשיות (דקל ואחרים, 2014; אלמוג והרס לידור, בספר זה).

גם בלוח, שטיגליץ וסייקס (2011) טוענים שלפי המודל החברתי-ביקורתי של מוגבלויות, מצבם של אנשים עם מוגבלויות בחברה הוא תולדה של הבניה חברתית מסוימת, ולא דווקא תוצאה הכרחית של המוגבלות. הבניה זו נשענת על גישתה השלילית של החברה כלפי אנשים עם מוגבלות. לפי כהן, רוט ויורק (2008), החברה ככלל אינה מקבלת כשווים אנשים עם מוגבלות, ומתוך כך הופכת אותם לקבוצת מיעוט, שנאלצת לחצות מערכים של דעות קדומות, של סטיגמות ושל עמדות שליליות. לטענת בלוח ושותפיו (2011), אילו היו מְבנים את החברה באופן שתנגיש לאנשים עם מוגבלות את כל תחומי החיים, הם היו יכולים להיות משתתפים פעילים ותורמים במרקם החברתי.

אחת הדרכים להתבונן במוגבלות כתוצאה של יחסי הגומלין בין הפרט לסביבתו או במסגרת הבניה חברתית היא באמצעות המושג הדרה חברתית. הדרה חברתית היא תולדה של אי-שוויון חברתי (Room, 1995) וביטוי לכישלון של מערכות חברתיות, פוליטיות, תרבותיות וכלכליות לכלול בחברה קבוצות מסוימות. לפי סילבר (Silver, 1995), בין הקבוצות המודרות הנסקרות בספרות אפשר למצוא מובטלים, אלו שעובדים בשכר זעום, אנשים עם מוגבלות נפשית, חולים במחלות כרוניות, נכים ועוד. אף על פי שהתפיסה העומדת בבסיס חוק שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות, שנחקקה בישראל ב-1998, היא שאדם עם מוגבלות שווה ערך לאדם ללא מוגבלות, והחברה בישראל מחויבת לשמירה על זכויותיו מתוך הכרה בעקרונות של שוויון וכבוד, אנשים עם מוגבלות עדיין מתמודדים עם הדרה מערכתית בכל התחומים (כץ, 2018).

ההדרה החברתית, הנוגעת לבידוד חברתי, לחוסר שילוב, לצמצום השיתוף ולהעדר השפעה וכוח, יוצרת מצב של קיפוח רב-ממדי מתמשך, הגורם לאובדן תחושת ההשתייכות לחברה המדירה ולמוסדותיה וההזדהות עימן (Berghman, 1995). מכיוון שהסביבה החברתית היא בעלת השפעה על רווחתו הרגשית, הפסיכולוגית והחברתית של הפרט החי בה (אריאל ושמר, 2020; Houle et al., 2018), ההדרה

7 כשם שהוסבר, כאן מתייחסים לספרות המשתמשת כיום במושג מוגבלות.

החברתית מעצימה את המגבלות שעומדות לפני הפרט עם הלקות הרפואית, ויוצרת ריחוק וניכור מסביבתו.

קביעת הוועדה לבחינת מעמדם של חברי קיבוץ ובני קיבוץ עם צרכים מיוחדים התבססה, כאמור, על המודל הרפואי. כוונת הוועדה הייתה להסדיר את מעמדם בקיבוצים, להבטיח את זכויותיהם ולאפשר להם ביטחון. לשם כך התייחסה הוועדה בהמלצותיה בהרחבה לתחומים שבהם על הקיבוץ להשקיע מאמצים במערכת היחסים הפנים קיבוצית, ולספק את המענים המותאמים לצורכיהם המיוחדים. בין השאר המליצה הוועדה שהקיבוץ ייצור מקורות למימון התמיכה בחברים או בכנים עם צרכים מיוחדים, ישייך יחידות מגורים לבנים עם צרכים מיוחדים, יקל במיסוי הפנימי, ואף יהיה אחראי על מציאת פתרונות תעסוקה לאנשים עם צרכים מיוחדים והתאמתם להם. אף על פי שכוונת הוועדה הייתה להבטיח לאנשים עם צרכים מיוחדים החיים בקיבוצים המתחדשים קיום בכבוד, נדמה שהוועדה התייחסה בעיקר למחויבות הקיבוץ לאנשים עם צרכים מיוחדים בפן הכלכלי, בדגש על מוגבלויותיהם. הוועדה לא התייחסה לכוחות הקיימים באנשים אלו או ליכולות שלהם ולא ליחסים החברתיים הנרקמים בין חברי הקהילה, שחלקם אנשים עם צרכים מיוחדים.

חוסר ההתייחסות לדעות קדומות, לעמדות שליליות ולאפשרות שאנשים עם צרכים מיוחדים יכולים להיות חברים שווים בקהילה ולתרום מיכולותיהם ומכישוריהם מקבע את יחסי הגומלין בין האנשים עם הצרכים המיוחדים לבין החברה, ומשאירה אותם מחוץ למעגל החברתי כאנשים עם מוגבלות חברתית, תלויים ונוזקים. בכך למעשה מתקבעת גם ההבניה החברתית, לפיה אנשים עם צרכים מיוחדים בקיבוצים המתחדשים נמצאים בשולי החברה, וההדרה החברתית שהם חווים מתעצמת. במקביל אליהם, חברי הקהילה הקיבוצית מצמצמים את ההזדמנות שבהעשרת ההון האנושי החברתי הקיים בתוכם. לצד הטענה שהחברה הקיבוצית מקבעת את יחסי הגומלין בינה לבין האנשים עם הצרכים המיוחדים במחקר עוד עלה שגם האנשים עם הצרכים המיוחדים בהתנהגותם ובמידת השקעתם ביחסים עם חבריהם לקהילה תורמים לעיצוב מערכות היחסים הנרקמות ביניהם. בנושא זה יעסוק הסעיף הבא.

יחסים בין אנשים עם צרכים מיוחדים לבין אנשי הקהילה

יחסי הגומלין בין האנשים עם הצרכים המיוחדים לבין חברי הקהילה משתנים בהתאם לאופן שבו תופס כל אחד את יחס האחר. לדוגמה, יעקב, שמעיד שאין לו כל קשר עם חברי הקהילה, רואים בו חברי קיבוצו אדם שמרבה להתלונן ללא סיבה. אחת החברות תיארה אותו כך:

אני לא יודעת אם כדאי לך לדבר אתו... הוא בא לכל אספה וצועק שמה, והוא חושב שהוא הבן אדם היחיד שחושב שהקיבוץ עשה לו עוול... הקיבוץ

עוזר לו כל הזמן. אבל הוא כל הזמן מלא תלונות... הוא רוצה לתבוע את הקיבוץ... הוא היחיד, אין פה עוד קולות כאלה.

מדברי המרואיינת עולה שהתנהגותו של יעקב ומזגו משפיעים על קשריו עם הקהילה, ויוצרים תחושות של ריחוק ורתיעה. בד בבד, נראה שהמאבק של יעקב, שבו הוא מבקש את הזכות להגדיר את עצמו ואת קשייו הגדרה סובייקטיבית, ללא הזדקקות לפרשנות של אחרים (זילברמן, 2001) מושפע מהאופן שבו הקהילה מתייחסת אליו. אצל יעקב, החש שהקהילה אינה מקבלת אותו כפי שהוא, אין נוצרת תחושת שייכות, שביכולתה להפחית את הניכור ואת הבידוד (Hudson, 2015). אחת החברות תיארה את יחסם של החברים כלפי יעקב:

יש מקרה של חבר שהוא, הוא לא כמו כולם. הוא יותר חולני. הוא חלש כזה והוא עובד בעבודה שלא דורשת מאמץ פיזי... וכמה הוא כבר מרוויח. והוא צריך רשת ביטחון. אז הציעו באספה שהוא יעבוד גם, בנוסף, בעבודה נוספת... והוא עמד באספה ובכה שהוא לא יכול מבחינת הבריאות שלו, שהוא לא בריא, יש לו בעיות בריאות. הוא לא יכול לעבוד בזה. זה תפקיד מאוד אחראי והוא לא יכול. היה דיון נורא סוער, והעמידו אותו במצב מאד לא נעים, אפילו משפיל. בסוף החליטו שהוא לא יעבוד בעבודה הנוספת, אבל הוא עבר טראומה... סתם נראה לי שנטפלו אליו. בשביל לא לתת לו את רשת הביטחון.

דברי החברה מחדדים את התהייה מה קדם למה. האם זוהי מוגבלותו של יעקב שמשפיעה על אישיותו ועל התנהגותו כלפי חבריו, שמעוררת אצלם תחושות של ריחוק והדרה, או שמא יחסם הקר והלא מתחשב של חברי הקהילה כלפי צרכיו המיוחדים של יעקב הם שמעוררים אצלו תוקפנות ומרירות? דקלה, בשונה מיעקב, אינה נאבקת בקיבוץ ובחבריו. היא בחרה להתרחק ולבנות חיים הרחק מהם. אימה, חברת קיבוץ, החשה שהקיבוץ אינו נותן מענה מספק לצרכיה של דקלה, עושה זאת במקומה. היא מנסה לגייס את ממלאי התפקידים לתמוך בסיוע לבתה. הדרך שבה פועלת אימה של דקלה שונה מזו שבה פועל יעקב. היא מבקשת, מזכירה, מסבירה, אך נמנעת מלהיכנס למצבי עימות:

כשאת במצב שאת תלויה... אני תלויה כיום. את לא יכולה להיכנס לוויכוחים. אומרים לך "כמיטב יכולתנו". כמיטב יכולתנו זה כמיטב יכולתנו. אז אני אמרתי להם, עשיתי את החשבון, הראיתי, אמרתי את זה בפגישה שהייתה עם הוועדה... ואני אומרת כל פעם, והיום השארתי לרכזת רווחה ובריאות

איזה מכתב, אמרתי לה, "השארתי לך קבלות", הקבלות לא... אפילו אני מעבירה להנהלת חשבונות, יש טעויות. אני חוזרת ואומרת לה "זה לא מופיע בתקציב, תתקשרי אליהם, למה הם לא העבירו ב..."

לדברי האם, הבחירה בהתנהלות בדרך מתונה מול הקיבוץ, למרות הטענות שיש לה כלפיו, נובעת ממחויבותה לקיבוץ ומתחושת השייכות שלה אליו:

איפה אתם? הקיבוץ? איפה הערבות? איפה? אז כשאומרים לי עשרים ואחת אלף, אז אני אומרת תודה כי לא רוצה להיכנס למצב... לא פעם אני מרגישה שאני רוצה לקום להגיד "אני הולכת לבוררות". אני יכולה ללכת לבוררות. אני אצא מנצחת. הניצחון יהיה כספי. השאלה אם הניצחון גם יהיה רגשי, ותחושה של... אני שייכת למקום הזה. את זה אני לא רוצה. אז אני מתאפקת.

ייתכן שהשייכות שחשה אימה של דקלה לקיבוץ טמונה גם ביכולותיה לנהל את המאבק באופן שמגייס את ממלאי התפקידים בקיבוץ. יכולות אלו אינן באות לידי ביטוי באופן שבו מנהל יעקב את מאבקו. ייתכן שמאחר שיעקב, בשונה מאימה של דקלה, מתמודד בעצמו עם מגבלות פיזיות ונפשיות, הנובעות גם מן הבדידות שחש בקיבוץ, מוגבלות יכולותיו לנהל את המאבק על זכויותיו באופן מגייס. כמו כן, עוד סיבה לדרך ההתנהלות המתונה של אימה של דקלה אל מול הקיבוץ היא תחושתה שממלאי התפקידים הנוכחיים עושים מאמצים כנים לסייע לדקלה: "אני לא רוצה לעשות את המלחמות האלה, בייחוד שאני מרגישה... גם מצד רכות הרווחה והבריאות וגם מצד מנהל הקהילה – יש לי קשר מאוד טוב איתם, ואני מרגישה שיש רצון לעזור".

לעומתה, הקיבוץ באמצעות ממלאי התפקידים והחברים מרגיש מחויב לתהליך השיקום של דקלה ותומך בה הרבה יותר ממה שהתקנות מחייבות. מנהל הקהילה מתאר את ההשקעה הגדולה של הקיבוץ בה:

אם אני אוסף את הכסף שהשקענו בה על לימודים, אני... אני חושב שזה כבר מאות אלפים... עכשיו, נתנו לה ללמוד, סיימה שנה שלישית, כל שנה שם זה עשרים אלף שקל. הוצאנו עליה מאה אלף שקל בשנה. היא גרה במרכז... היא שוכרת דירה במרכז, לא בסביבה שלנו. כאן זה אלף חמש מאות שקל דירה בערך, שם זה שלושת אלפים חמש מאות... ו... טיפולים פסיכולוגיים... בגדול, הבת הזאת עולה לקהילה שתיים עשרה אלף שקל בחודש, רק עזרה.

מנהל הקהילה מסביר את ההשקעה יוצאת הדופן של הקיבוץ בדקלה באמונה של הקיבוץ שדקלה ברת שיקום, ושעם תמיכה וסיוע היא תוכל להשתלב בחברה. ייתכן שהתגייסותו של הקיבוץ לסיוע לדקלה קשורה לכך שדקלה אינה נראית אדם עם מוגבלות ואינה מתנהגת ככזו. אימה מתארת אותה כך: "תראי אותה, היא מדהימה, היא יפהפייה, היא מוכשרת". בניגוד ליעקב, שנראה חולה וחלוש וגם מתנהג כמי שאינו מסוגל, דקלה מעוררת תקווה. תקווה זו חוסכת ממנה את הסנקציה החברתית המוטלת כלפי מי שהפר את חוקיה של החברה ואת תביעותיה לבריאות, ליופי, לכוח פיזי, לעצמאות ולא־תלות כלכלית (ניסים, 1997). תקווה זו מזכה את דקלה גם בתואר "ענייה ראויה" (דורון, 2008). שלא כמו אלו שנתפסים בעיני פקידי השירותים הציבוריים "עניים שאינם ראויים", ועל כן מקבלים שירות מינימלי בלבד מהם (בניש ודוד, 2018), התואר של דקלה מזכה אותה ביחס מכבד ובמאמץ מיוחד.

עוד סיבה שיש בה כדי להסביר את ההבדלים בקשר של יעקב מול הקיבוץ לעומת הקשר של אימה של דקלה מולו היא האופן שבו הם מתנהלים מול הקיבוץ. בניגוד ליעקב ולאופן שבו הוא מתנהל במאבק של הקיבוץ בדרישותיו להכיר בצרכיו המיוחדים, נראה שהדרך שבחרה בה אימה של דקלה מקדמת את הסיוע לביתה. אימה של דקלה אינה מוותרת על הניסיונות להגדיל את תמיכת הקיבוץ בדקלה, אך היא פועלת באופן שמאפשר לממלאי התפקידים ולחברי הקהילה לראות בה חלק מהם, ובכך להתגייס לטובתה. מצד אחר, ייתכן שעצם התגייסות הקיבוץ לסייע לדקלה במתן מענים לצרכיה המיוחדים, שחורגים מאלו שלהם הקיבוץ מחויב, מאפשרים לאימה להמשיך להרגיש שייכת ולבחור בדרכי פעולה מתונות. ייתכן שאילולא הקיבוץ היה נענה לסיוע רחב, הייתה אימה של דקלה נאלצת לצאת למאבק בקיבוץ ובחבריו, שהיה פוגם בתחושת השייכות וביחסים החברתיים ביניהם.

לסיכום, יעקב ואימה של דקלה מתנהלים באופן שונה מול הקיבוץ, וכך הקיבוץ מולם. יש לציין שבמחקר שעסק בדמותה של הערבות ההדדית בקיבוץ המתחדש (אריאל, 2020) עלה שרבים מהאנשים עם צרכים מיוחדים החיים בקיבוצים זוכים ליחס מאפשר, מכיל ומכבד הן מהמוסדות הרשמיים של הקיבוץ הן מחברי הקהילה. סיפורם של יעקב ושל דקלה מוכיח שיש אנשים עם צרכים מיוחדים שחווים התייחסות אחרת. בסוגיה "מיהו הקיבוץ" ומי משפיע על ההתייחסות לאנשים עם צרכים מיוחדים נדון בחלק הבא.

החברים והמנהלים מעצבים את היחס לאנשים עם צרכים מיוחדים

הקיבוץ, כפי שעולה מדבריהם של יעקב ושל אימה של דקלה, מורכב משתי אושיות שונות: ממלאי תפקידים וחברי קיבוץ. בקרב ממלאי התפקידים, שרובם חברי קיבוץ, אפשר לכלול את מנהלי הקהילה, רכזי הבריאות והרווחה, יושבי הראש וחברי

הוועדות האמונות על הסיוע לחברים. החלק האחר הוא חברי הקיבוץ. הקו המפריד בין שתי האושיות הוא הסמכות היומיומית לניהול ולהתנהלות בנושאים כספיים. גם יעקב וגם אימה של דקלה מעידים שהם מתנהלים בנושאים הכספיים מול ממלאי התפקידים. לדבריהם, היחסים שלהם עם ממלאי התפקידים משתנים, ותלויים בתפישותיהם של ממלאי התפקידים את האנשים עם הצרכים המיוחדים. אימה של דקלה תיארה את השינוי שהתרחש בהתגייסות הקיבוץ מאז כניסתם של מנהל הקהילה הנוכחי ורכות הרווחה והבריאות:

באמת אפשר להגיד ש... אולי בשנתיים האחרונות מאז שהרכות הנוכחית נכנסה אני מרגישה שיש לי גב. אני יכולה להגיד ששנים רבות הרגשתי שאין לי גב... שנים, אני יכולה להראות לך, אני הראיתי את זה לרכות ולמנהל הקהילה... הראיתי להם שמתחילת השינוי לא עזרו לנו בקיום של הבת. מה, היא קיבלה פחות מאלפיים שקל! הראיתי להם כחשבונות, לא נכנסו כספים!

יעקב, בדומה לאימה של דקלה, תולה בממלאי התפקידים את אופן ההתנהלות מול האנשים עם הצרכים המיוחדים. יעקב, המתייחס בדבריו למנהלים בהנהלת הקיבוץ הקודמת אומר: "הם עשו את השינוי הגדול ביותר, והיו ההפקרות הגדולה ביותר כנגד החלשים בקיבוץ שלנו". עוד יעקב מסביר שיחסם של המנהלים אל האנשים עם הצרכים המיוחדים נבע מהרצון שלהם לקדם את השינוי באורחות החיים, באופן שהם האמינו שנכון לקיבוץ: "מבחינת הקיבוץ אסור לבקש את רשת ביטחון.⁸ אם מבקשים רשת בטחון, הם לא יכולים היו לעשות את כל השינוי הגדול שהם עשו, שהם כל כך מתגאים בו".

מנהל הקהילה לשעבר בקיבוץ של יעקב הגיב לשינוי שהובילו הוא וחבריו להנהלה בתמיכת החברים: "היושב ראש, שהיה חבר קיבוץ, הוביל את זה בדעה מאד נחרצת שמה שחשוב זה חבר הקיבוץ, איך מגדילים את ההכנסה שלו... כל מה שעולה כסף שואלים את החברים. אם רוצים שיהיה או לא. יש שם 100 חברים. זה היה קל. יש מערכת חינוך מוציאים לנו מיליון שקל. עושים חישוב מיליון לחלק למאה, תן לי את הכסף הזה לכיס. תוריד לי מיסים. ישכור מי שירצה, ישלח את הילדים של מי שרוצה... הפריטו את עצמם לדעת, בידיעה, בהסכמה". אותו מנהל קהילה ממשיך ומתאר את הרציונל העומד בבסיס השינוי שהובילו הוא וחבריו

8 רשת ביטחון – חלק ממערכת הערבות ההדדית, התומכת באנשים שהכנסתם נמוכה מסכום המינימום, שקבע רשם האגודות השיתופיות, על ידי קרן שמורה, שאוגרת מס פנימי פרוגרסיבי על הכנסתם של חברי הקיבוץ.

המנהלים: "עברנו הפרטה. כל אחד לפי צרכיו. למה צריך לקיים משוה?" בהתייחסותו לאנשים שלהם יש צרכים מיוחדים אומר המנהל: "יש איזושהי קרן לעזרה הדרדית וקטסטרופות שממעטים לפנות כי הם התרגלו לא לפנות בכלל ולבקש, כי הם יודעים שהם לא יקבלו כלום".

אמירותיו של מנהל הקהילה מאששות את דבריו של יעקב, לפיהם הקיבוץ מקשה בכל דרך על אנשים עם צרכים מיוחדים לקבל סיוע. כמו כן הן מדגישות את הסיבה שבגינה יעקב נתפס חריג בקיבוץ. הוא היחיד שפונה בבקשות, ואף מתעקש על מה שהוא חושב שמגיע לו. זאת ועוד, דבריהם של יעקב ושל מנהל הקהילה לשעבר מתכתבים עם ממצאיו של טופל (2005) בספרו "המנהלים החדשים". טופל מתאר את התפתחותם של מקצועות הניהול בקיבוץ, שאפשר לדמותו לארגון, את הניהול הטכנוקרטי של רבים מהמנהלים ואת עמדותיהם הקיצוניות יותר משל החברים עצמם באשר לשינוי בקיבוץ. לעמדות האלה של המנהלים, שהם דמויות מרכזיות בקיבוץ, השפעה ניכרת על הארגון ועל הפרטים המרכיבים אותו (בר-חיים יעקבי, 2016).

נוסף על עמדות המנהלים, המשפיעים על האופן שבו יתנהל הקיבוץ, גם ליכולותיו הכלכליות של הקיבוץ יש השפעה על אופן הסיוע של הקיבוץ לאנשים עם צרכים מיוחדים ועל היקפו. סיוע זה מתווסף לזכאויות שמתקבלות מהמדינה. במחקר נמצא שאחד האתגרים שאיתם מתמודדים המנהלים בקיבוצים הוא למצוא את האזון בין מתן מענים לצרכים המיוחדים של האנשים לבין שמירה על הכסף הציבורי. מנהל קהילה מסביר זאת כך: "צריך לנהל כספי ציבור בצורה שקולה. אני לא אומר לא לתת, אבל לא לתת למי שלא מגיע לו, בלי חשבון, כן? ופה זה מסובך". מנהלת קהילה בקיבוץ אחר מוסיפה: "אנחנו אמורים לשמור על הכסף הציבורי. למה כל כך בקלות אנחנו מפזרים את הכסף? זה כסף ציבורי, אני צריכה מאוד להיזהר עם העניין הזה. יש לי גם אחריות כלפי חברי הקיבוץ. יש פה אחריות על מערכת". לעיתים המנהלים צריכים להציב גבולות בהיקף הסיוע לאנשים עם צרכים מיוחדים.

סיפורו של גולן, שתואר בתחילת המאמר, הוא דוגמה לגבול שנדרשים המנהלים לקבוע בסיוע לאנשים עם צרכים מיוחדים. מחד גיסא, הקיבוץ אינו מחויב לתמוך בגולן כבן עם צרכים מיוחדים, מכיוון שגולן בחר שלא לחיות בקיבוץ. נוסף על כך, ביטוח לאומי אינו מכיר בו זכאי לגמלת נכות על אף מוגבלותו. מאידך גיסא, הקיבוץ, שרואה בערבות הדרדית עוגן בזהותו הקיבוצית, אינו יכול שלא לסייע לבן ששרוי במצוקה. הפשרה שהוביל מנהל הקהילה בדיון שנערך בנושא בוועדה לצרכים מיוחדים היא שהקיבוץ יתמוך בגולן, אך לא יכיר בו בן עם צרכים מיוחדים. פשרה זו מאפשרת לשלב בין הצורך לשמור על הכסף של מי שבחרו להיות חברי קיבוץ לבין ערכי הקיבוץ. מכאן שלמנהלים השפעה רבה על אופן ההתנהלות בקיבוץ

בכלל וכלפי אנשים עם צרכים מיוחדים בפרט. ולא רק זאת, המנהיגות תלויה לא רק בתכונותיו של ההולך בראש, אלא גם בתכונותיהם וברצונותיהם של המונהגים (יריב וגורב, 2018). על פי גישה זו, מנהיגים עוסקים בעבודה סמלית, שמטרתה מסגור והגדרת מציאות ובניית מערכות אמונה וערכים שמתאימים למונהגים (Gioia & Chittipeddi, 1991).

המונהגים במאמר זה הם חברי הקיבוץ, אותם חברים שעל פי ממצאי המחקר, שעליו מבוסס המאמר (אריאל, 2020), ראו בערבות ההדדית חלק מהזהות הבסיסית שלהם. אותם חברים, שחזרו והדגישו שהמחויבות של הקיבוצים לסיפוק צורכיהם הייחודיים של החברים או של בניהם התלויים בהם, מושרשת בחיים הקיבוציים, ונתפסת חלק בלתי נפרד ממהות הקיבוץ. הערבות ההדדית, על פי ממצאי המחקר, אינה רק חובה, הנגזרת מסיווגם של הקיבוצים קיבוץ מתחדש, אלא בחירה של החברים. וראינו שבכל הקיבוצים הנבדקים החליטו על הרחבת הערבות ההדדית יותר מהנדרש מהם. מחויבותם של חברי הקיבוץ לחברים שזקוקים לעזרה מסוגים שונים, שעולה לקיבוץ כסף רב, קודמת בסדרי העדיפויות שהם הגדירו לצרכים האחרים הקיימים בקיבוץ, ומתיישבת עם הערכים שבהם הם מאמינים (איליי, 2018).

חברי הקיבוץ הם שמאשרים בכל שנה מחדש את התקציב באמצעות הצבעה בקלפי. בכל שנה הם מדווחים על סכומי הכסף שיוחדו למימוש הערבות ההדדית. המנהלים בקיבוץ, יהיו עמדותיהם אשר יהיו, אינם קובעים על דעת עצמם את סדר היום הכלכלי או החברתי. החברים הם שבסופו של יום מאשרים את עמדות המנהלים או דוחים אותם. על כן, יעקב מגיב לחלקם של חברי הקיבוץ בקבלת ההחלטות באשר אליו. בקשר לאספת החברים שבה נדונה השאלה אם יחויב לעבוד בעבודה נוספת, ובכך יגדיל את הכנסתו, ולא יזדקק לרשת ביטחון אמר יעקב:

העניין הוא שהנהלה ניצלה את החברים. הייתה אספת קיבוץ, וזו אספת קיבוץ שהחליטה שאני חייב לעבוד. ההנהלה הפכה את זה למשהו כללי. ההנהלה אמרה בכל מקרה יצטרכו שיהיה שם עובד – ואז יעלו, יצטרכו להעלות את המיסים... הוא צריך לעבוד כדי שלא יעלו את המיסים. כאילו על גבי. זה מה שישבור את גב הקיבוץ.

כדבריו בחר יעקב להגן על חברי הקיבוץ. אף על פי שהוא מעיד שאין לו יחסים עם חברי הקיבוץ, ושהוא מרגיש לא שייך, נראה שהתנהגות החברים אינה מתיישבת אצלו עם האופן שבו הוא תופס את הקיבוץ ואת החברה שאליה הוא משתייך. מהאופן שבו מתאר יעקב את חלקם של חברי הקיבוץ בקבלת ההחלטות באשר אליו נדמה

שלמרות החוויות שתיאר יעקב הוא מחזיק בתפיסת עולם חיובית בנוגע אליהם (Janoff-Bulman, 1985). על פי ג'נוף-בולמן, על פי רוב תפיסת העולם חיובית. תפיסה שכזו מורכבת משלוש הנחות בסיסיות, ואלו הן: ההנחה הראשונה היא שהאנשים טובים ואכפתיים. השנייה היא ההנחה שהבסיס להתרחשויות בעולם הוא צדק, ושקיימת הוגנות. ההנחה השלישית, שעומדת בבסיס תפיסת עולם חיובית, היא ההנחה שהאדם תופס את עצמו טוב והוגן כלפי האחר, ומכאן הציפייה שלו להכרה וליחס חיובי מהסביבה.

ההפרדה שעושה יעקב בין חברי הקיבוץ לבין מנהליו, בדומה להפרדה שעושה אימה של דקלה, מעוררת את המחשבה, שחברי הקיבוץ מציבים את ממלאי התפקידים בחזית. במציאות הקיבוצית, שבה חברי הקהילה וממלאי התפקידים מתערבבים אלה באלה, תפקידם של ממלאי התפקידים, שרובם חברי קיבוץ, הוא ליישם את המדיניות שעליה מחליטים החברים, או להשמיע ולקדם את שאיפותיהם. ממלאי התפקידים הם שעומדים מול האנשים עם הצרכים המיוחדים ובני משפחותיהם, מאשרים או דוחים את בקשותיהם, מגלים גמישות או נצמדים להחלטות ולתקנות. למראית עין, לממלאי התפקידים השפעה רבה על האופן שבו יתייחסו לאנשים עם צרכים מיוחדים בקיבוץ. בפועל, חברי הקיבוץ הם שקובעים את האופן שבו יתייחסו לאנשים עם צרכים מיוחדים החיים בקרבם.

הערבות ההדדית לובשת צורה של עזרה מאדם לאדם

ההתייחסות לצרכים מיוחדים מכוונת לרוב לצרכים ארוכי טווח, כאלו שאיתם אנשים מתמודדים שנים רבות. לצד התייחסות זו יש עוד סוג של צרכים מיוחדים, והוא שהמוגבלות זמנית מפאת אירוע, מחלה או תאונה. הצרכים האלה אינם מכוסים בתקנון או בהחלטות פורמליות. לרוב אינם עולים כסף לקיבוץ, ומסתמכים באשר להם על סיוע הקהילה. סיוע זה, כמובחן מהסיוע המוסדי, נמצא בכל קיבוצי המדגם. חברי הקהילה, ולא רק חברי קיבוץ, מסייעים זה לזה בתקופות שונות ובדרכים מגוונות. בקיבוצים רבים, כדוגמה לכך, ישנה יוזמה חברתית. לפיה, חברים דואגים לאספקת ארוחות חמות במשך כמה שבועות למשפחה שנולד לה תינוק או תינוקת. היוזמה באה לספק את צרכיה של המשפחה בתקופה הסמוכה ללידה.

יוזמת הארוחות החמות התרחבה בחלק מהקיבוצים גם למשפחות שבהן אחד מבני המשפחה חלה, והיה זקוק לטיפול רפואי ממושך. אישה שבתה חלתה בסרטן, והקהילה התגייסה לאספקת ארוחות, סיפרה על התחושה:

אני זוכרת ממש יום אחד שהיינו פשוט מפורקים מעייפות. יושבים באוטו, אני מתחילה לבכות ואומרת לו אין לי כוח... ופתאום באה שכנה עם מגשים של אוכל חם... אמרנו זה יותר ממשפחה. זו אומנם עזרה במשהו קטן כמו

ארוחת ערב, אבל זה היה בשבילנו עולם ומלואו. זה לא רק ארוחת ערב. זה זה שאנחנו חשובים פה לאנשים, שהם מוכנים להיות מחויבים.

חברי הקהילה שמסייעים זה לזה במחוות של רצון טוב סביב לידה או מחלה מתגייסים ביתר שאת במצבי משבר קיצוניים. הדוגמאות שנמצאו להתגייסות שכזו רבות ומגוונות. אחת מהן היא שרפה שפרצה בבית באחד הקיבוצים, כשם שמספרת חברה:

לפני שנתיים הייתה פה שרפה של אחד הבתים. הם איבדו את כל מה שהיה להם. בשעתיים שאחרי המקרה הוקמה קבוצת ווטסאפ, שעד שעות הערב אספו להם ציוד ממוצץ ובקבוק לתינוק ועד ציוד לבית ספר... הייתה התארגנות של חנויות בעיר הקרובה, של עמותות, הכול דרך אנשים מהקיבוץ... תוך שלושה ימים היה להם מא' ועד ת' את כל הציוד.

עוד דוגמה היא של משפחה שבה האב ואחד הבנים נפגעו בתאונת דרכים, ובני המשפחה כולה היו הפכו לזקוקים לתמיכה:

במשך חצי שנה כל הקיבוץ התגייס ונרתם להכול... מללכת לבית חולים ולהביא אוכל, להסיע את הילדים לחוגים, לקחת אותם ואת אשתו, להקפיץ לבית חולים וחזרה. הכנו דוחות אקסל על החוגים לשישה ילדים, שיהיו בריאים, אקסל על מה אוכלים ולהכין בגדים ולנקות את הבית.

ישנם מרואיינים שטענו שהחיים באותה הקהילה יוצרים את תחושת המחויבות בלי קשר ליחסים האישיים עם מי שנזקק, כשם שמספרת חברת קיבוץ:

המשפחה שהבית שלה נשרף, היו הרבה אנשים שלא התחברו אליהם, במילים עדינות, אבל בקטע שהמקרה הזה קרה, אף אחד לא ראה ממטר, הייתה התגייסות פה של הקהילה, שזה היה משהו מדהים.

החברים רואים בעזרה האישית – כמו בערכות ההדדית הממוסדת – מובנת מאליה, חלק בלתי נפרד מהזהות הקיבוצית, כפי שהם תופסים אותה. היא אינה נובעת מהתקנות הפורמליות, אלא מין די-אן-איי קיבוצי. זאת ועוד, ההתגייסות הלא פורמלית של חברי הקהילה הקיבוצית לעזרה מאדם לאדם, שבה כל אחד מחברי הקהילה תורם מעצמו לטובת האחר, ולא רק באמצעות מיסים מחייבים, מחדדת עוד יותר את העוגן, שמהווה הערכות ההדדית בזהות הקיבוצית, ואת הכלת הקהילה את מי שזקוק לסיוע מיוחד.

דיון – ערבות ההדדית: למי ולמה?

המאמר ביקש לבחון את המורכבות הקיימת במידת מחויבותם של הקיבוצים המתחדשים לאנשים עם צרכים מיוחדים. חברי הקהילה הקיבוצית, שהולכת וגדלה מחדש בשנים האחרונות, מחויבים לרעיון הערבות ההדדית בכלל ולאנשים עם צרכים מיוחדים בפרט. החברים שותפים במימוש הרעיון ובמתן מענה לצרכים המיוחדים של האנשים הן בדרך ישירה הן בדרך עקיפה. חברי הקיבוץ מאשרים את התקציב המוצע, הכולל בתוכו חלקים נרחבים של סיוע לאחר. משמעותו של אישור התקציב היא שהחברים בוחרים להקצות את כספם לסיוע לאדם הנזקק במקום להשקיע בצרכים אחרים שחשובים בעבורם. כמו כן, הם מתגייסים למתן סיוע ממשי ברמת הקהילה, כשם שתואר.

החשש שליווה את חברי הקיבוץ בשינוי היה היחלשותה של הערבות ההדדית והדאגה של החברים זה לזה. אך לימים התחזקה הערבות ההדדית בקיבוץ המתחדש. היא אינה סיסמה. הקיבוצים והחברים דואגים שאפשר יהיה לסייע. הצרכים מגוונים יותר, והחופש לסייע למי שנזקק גדול מזה שהיה בקיבוץ השיתופי. אם בעבר היו ההחלטות על פי תקנונים שנקבעו מראש, כיום יש לממלאי התפקידים בקהילה ולחברים בכלל מרחב פעולה רחב יותר, המאפשר סיוע מגוון ואפשרות להכלה גדולה יותר לאנשים עם צרכים מיוחדים. כמו כן, מכיוון שחברי הקיבוץ היום יודעים ומוכנים להיעזר במערכות האזוריות והלאומיות העומדות לרשותם, מתאפשרים תהליכי שיקום והשתלבות רחבים יותר, ופוחת העומס על מערכות הקיבוץ בסיוע לאנשים עם צרכים מיוחדים.

עם זאת, ממצאי המחקר גם מורים שאף על פי שלקיבוצים מחויבות רבה לאנשים עם צרכים מיוחדים, מחויבות זו יוצרת מורכבות. הממצאים חולקו לשלושה חלקים על פי המורכבויות שנמצאו. החלק הראשון דן במורכבות שבשאלה למי יש צרכים מיוחדים – האם הפרט המתמודד עם בעיה רפואית או החברה הקיבוצית, המוגבלת ביכולת להכיל את האחר. החלק השני דן במורכבות שביחסי הפרט עם צרכים מיוחדים לבין הקהילה ובהשפעתם של היחסים שביניהם על מחויבות הקיבוץ לפרט עם המוגבלות. ואילו החלק השלישי של הממצאים דן במורכבות שבין המנהלים לחברים בעיצוב היחס לאנשים עם צרכים מיוחדים. ממצאי המחקר מעלים סוגיה מרכזית, שתדון בחלק זה – ערבות הדדית למי ולמה. או במילים אחרות, מי נכלל בערבות ההדדית המתקיימת בקיבוץ ובזכות מה?

ממצאי המחקר עוד מעידים שאף על פי שנושא הערבות הדדית בקיבוץ המתחדש, ובכללו זהות האנשים עם צרכים מיוחדים, מעמדם וזכויותיהם נדונו בהרחבה בפורומים שונים, ואף התקבלו החלטות ונקבעו תקנות, הרי המציאות שאיתה מתמודדים קיבוצים ואנשים עם צרכים מיוחדים מורכבת. אומנם תקנות האגודות השיתופיות הגדירו מה הם צרכים מיוחדים, ומי זכאי להם, אך ההגדרות האלה אינן

נותנות מענה מלא לא למגוון הצרכים המיוחדים הקיימים ולא למגוון החברים עם הצרכים המיוחדים או התלויים בהם. צרכים מיוחדים הוגדרו בתקנות האגודות השיתופיות "צרכים של חברים שהם ייחודיים בתחומי הבריאות, השיקום, הסיעוד והחינוך, ולגבי חברים שיש להם תלויים – גם הצרכים הייחודיים של התלויים בהם וצורכי החזקתם וחינוכם של התלויים שהם בגירים" (תקנות האגודות השיתופיות, 2005, עמ' 2). למעשה, ההגדרות האלה מסדירות מחד גיסא את התחומים שיכיר בהם הקיבוץ צרכים מיוחדים: בריאות, שיקום וסיעוד. הגדרה זו מקיפה וכוללת תחומים רבים שבהם הקיבוץ מחויב לחבריו עם צרכים מיוחדים. מאידך גיסא, ההגדרות נותנות מקום לפרשנות. בכל אחד מהתחומים שצוינו מרחב המענים לצרכים שהם ייחודיים רחב, וההחלטה באשר למענים שייתן הקיבוץ אינה ברורה למדי.

המקום לפרשנות ולבחירתו של הקיבוץ משתקף גם בהמשך הסעיפים בתקנות האגודות השיתופיות, הנוגעים לאספקת צרכים מיוחדים: "קיבוץ יספק את הצרכים המיוחדים של החברים ושל התלויים בהם לפי קריטריונים שוויוניים, בשים לב להיקף הצרכים המיוחדים וליכולת הקיבוץ אך תוך מתן עדיפות גבוהה לצרכים אלה" (תקנות האגודות השיתופיות, 2005, עמ' 4, סעיף 4 א). בסעיף זה העיקרון המנחה הוא קריטריונים שוויוניים. קביעה זו – יש בה טעם לפגם. אומנם, נראה שמחברי התקנות ביקשו להשוות את תנאי המחיה של האנשים עם צרכים מיוחדים לאלו של כלל הציבור. והדבר יש בו כדי להעיד על רגישות ועל רצון לאפשר לאנשים עם צרכים מיוחדים חיים מכבדים.

עם זאת, צורכיהם המיוחדים של חלק מהאנשים דורשים השקעה כספית גדולה מאנשים ללא צרכים מיוחדים. תרופות, ניידות, מגוון טיפולים שיקומיים וסיעודיים, מגורים מותאמים ועוד עולים הרבה מאוד כסף (רימרמן, גור וגרינשטיין-וייס, 2017). השוואת התנאים של אנשים עם צרכים מיוחדים לכלל החברה, בלי התייחסות לעלויות המענים לצרכים המיוחדים, משאירה את מי שזקוק למענים מיוחדים בחסר, בשולי החברה, בלי יכולת ממשית להשוות את תנאי חייהם. אומנם, אנשים עם צרכים מיוחדים החיים בקיבוץ זוכים למעטפת כלכלית וחברתית תומכת ביחס לאנשים שאינם חיים בקיבוץ. מעטפת זו מעבה את הזכויות הניתנות מהמדינה לאנשים עם צרכים מיוחדים. בכל זאת, אומנם המענים הניתנים בקיבוצים מלאים, ובכל זאת אינם מספקים את כלל הצרכים המיוחדים, כשם שעלה מהסיפורים שהובאו.

עוד סוגיה שעולה מההתייחסות לעיקרון המנחה קריטריונים שוויוניים היא השוויוניות בין אנשים עם צרכים מיוחדים, שלחלקם יש צרכים שייחודיים להם. השוואת הקריטריונים בין כלל האנשים עם צרכים מיוחדים עלולה לפספס את המענים המותאמים לצרכים הייחודיים, ולהשאיר את חלקם עם מענים שאינם מותאמים לצורכיהם. סיפורה של דקלה, שתואר בתחילת המאמר, ממחיש זאת. דקלה, לאחר שנים רבות של חיפוש אחר מענים המתאימים לצרכיה, הצליחה למצוא

מענה שמתאים לה, שמחזק אותה, ושלאפשר לה סיכוי להשתלב בחברה. המענה שמתאים לה עולה הרבה מאוד כסף. בשל השוואת המענים שדקלה מקבלת לתנאים המקובלים בקיבוצה היא תישאר ללא יכולת לקבל מענה לצרכיה. באופן דומה, בשל השוואת המענים שדקלה מקבלת למענים שמקבלים חברים אחרים עם צרכים מיוחדים או בנים תלויים היא תישאר בחסר דומה. השוואה זו תחדד את המורכבות, שהוצגה בממצאים – אדם עם מוגבלות או חברה עם מוגבלות.

זאת ועוד, בתקנות האגודות השיתופיות יש דיון גם במצבו הכלכלי של הקיבוץ. אומנם התקנות מנחות את הקיבוץ לתת חשיבות גבוהה לאספקת צרכים מיוחדים, ואף מחייב אותו להפריש או לייחד כספים לצורך כך, אך מצבו הכלכלי של הקיבוץ נתון לפרשנות. הפרשנות המתאפשרת מתחברת למורכבות שבין המנהלים לחברים בעיצוב היחס לאנשים עם צרכים מיוחדים. מן הממצאים עלה שלא לגמרי ברור מי מעצב בפועל את היחס לחברים עם צרכים מיוחדים בכל הקשור להתנהלות כספית. האם אלו הם המנהלים שבמסגרת תפקידם אמונים על הקופה הציבורית ועל שמירת האיזון בין צורכי הפרט לבין צורכי הכלל, או שמא החברים הם שקובעים ומאשרים את המדיניות באמצעות ועדות והצבעה על התקציב? מנהל הקהילה לשעבר בקיבוצו של יעקב, שתואר סיפורו בתחילת המאמר, העיד שגישת המנהלים, בתמיכה מלאה של החברים, הייתה להגדיל ככל שאפשר את ההכנסה העומדת לרשות החבר. הגדלת הכנסת החברים מצמצמת בהכרח את הקופה המשותפת, ואז הקיבוץ יכול להיחשב לקיבוץ שמצבו הכלכלי אינו מאפשר את אספקת צורכי החברים עם הצרכים המיוחדים. במצב שכזה, החברים או התלויים בהם הזקוקים לאספקת צורכיהם יישארו ללא מענים המותאמים לצורכיהם המיוחדים, או לחלופין, כפי שקרה במקרה של יעקב, הקיבוץ יקבע שהחבר לא זכאי להיחשב לאדם עם צרכים מיוחדים, ובכך לא יתמודד עם החובה שבאספקת צרכיו.

במחקר עוד נמצא שכדי לאפשר מענה מתאים לצורכי אנשים עם צרכים מיוחדים, קיימת בכל אחד מהקיבוצים ועדה לצרכים מיוחדים. ועדה זו היא חלק מדרישותיו של הרגולטור, כפי שפורסמו בתקנון האגודות השיתופיות:

מבלי לגרוע מחובת הקיבוץ לספק את הצרכים המיוחדים כאמור בתקנות אלה, יקים הקיבוץ ועדת צרכים מיוחדים שתדון בבקשות של חברים להכרה בצורכיהם המיוחדים ובהיקף הספקתם וכן בטענות של חברים שהספקת צורכיהם המיוחדים הותנתה כאמור בתקנה 4(ב) (תקנות האגודות השיתופיות, 2005, עמ' 4, 6 א).

הוועדה דנה בבקשות החברים להכרה בצורכיהם המיוחדים ובצורכי התלויים בחברים – בנים, קטינים או בגירים עם צרכים מיוחדים – ומחליטה אם לקבל את

הבקשות. הוועדה מתמנה באספת הקיבוץ, והיא מורכבת מממלאי תפקידים בקיבוץ האמונים על רווחת הפרט, כמו מנהל/ת קהילה ורכז/ת רווחה ובריאות, גורם מקצועי חיצוני ונציגי ציבור מקרב חברי הקיבוץ. לחברי הוועדה היכרות מוקדמת עם החברים המגישים את הבקשות להכרה בצורכיהם המיוחדים ובמענים המבוקשים. להיכרות זו יתרונות וחסרונות. מחד גיסא, ההיכרות המוקדמת מחזקת את הרגישות של חברי הוועדה לחברים המבקשים ולהתייחסות אליהם. הם עדים לאתגרים שהחברים עם הצרכים המיוחדים מתמודדים איתם ולמאמצים המושקעים בהתמודדות זו. היכרות זו משפיעה גם על האופן שבו החברים עם הצרכים המיוחדים או בני משפחתם בוחרים לנהוג. במקרה של דקלה, אימה אמרה במפורש שהיא אינה רוצה לאבד את הקשר עם חבריה לקיבוץ.

מאידך גיסא, ההיכרות המוקדמת של חברי הוועדה עם החברים המבקשים הכרה בהם חברים עם צרכים מיוחדים עלולה לפגום באובייקטיביות של חברי הוועדה, הנדרשת ממילוי תפקידם. המקרה של יעקב והאופן שבו חברי קהילה תופסים אותו ומתייחסים אליו הם דוגמה לכך. ייתכן שאלמלא ההיכרות המוקדמת בין יעקב לבין חברי הוועדה, הייתה בקשתו נבחנת באור אחר, והיה עולה שהוא אכן אינו מסוגל לעבוד וזכאי לאספקת צרכיו המיוחדים.

גם במקרה של גולן, שתואר בתחילת המאמר, נדמה שההיכרות המוקדמת של חברי הוועדה את גולן ואת אימו השפיעו על הרצון של חברי הוועדה, ובעיקר חברי הקיבוץ מן המניין שביניהם, לרצות להכיר בגולן בן תלוי. אף על פי שגולן בחר שלא לחיות את חייו הבוגרים בקיבוץ, ראו בו חברי הוועדה אחד משלהם, או כשם שמכנה זאת בן-רפאל (2000) "אנחנו". בן-רפאל (שם) מכנה את האופן שבו בני האדם מחלקים את העולם הממשי וממקמים את עצמם בתוכו ביחס לאחרים בשם "זהות קולקטיבית". על פיו, הזהות הקולקטיבית שייכת לשרשרת של עשיות חברתיות של בני אדם, והיא פועל יוצא של החברתיות שלהם. החברתיות, לדבריו, כוללת שלוש שותפויות, ואלו הן: דפוסי המימוש של ה"יחד", מושגים של מחויבות לכלל והתמקמות ה"אנחנו" לעומת ה"אחר", שהוא לא "אנחנו".

בגולן ראו חברי הקיבוץ החברים בוועדה לצרכים מיוחדים שייך ל"אנחנו", וככזה פעלו לדפוסי המימוש של ה"יחד" באמצעות הרצון להכיר בו בן תלוי. לעומתם, מנהל הקהילה, שהוא חיצוני לקיבוץ, ראה בגולן "אחר", וככזה, לטעמו, הוא אינו זכאי להיחשב תלוי. עם זאת, מנהל הקהילה עם חברי הוועדה מצאו פתרון שיאפשר להם גם לתמוך בגולן, גם לאפשר לו לחיות בקרבם חיים מכבדים וגם לשמור על הגבולות המגדירים מי זכאי לערבות הדדית.

חברים עם צרכים מיוחדים או משפחותיהם מתמודדים כפי יכולתם ולפי משאביהם עם התנאים המשתנים מאז הקיבוץ המסורתי, בהם התחזקות האינדיווידואליזם, ההתרופפות באחריות החברתית והשינוי הדמוגרפי. חברים אלו, כמו המנהלים וכמו

הקהילה המשתנה, מחפשים את אמירת הקהילה ואת הסולידריות בתוך המגבלות. הגדרת הגבולות המאפשרים לקיבוץ לקבוע מי זכאי לערבות הדדית, באילו תנאים ולאילו צרכים מסייעת הן לקיבוץ המתחדש הן לאנשים עם הצרכים המיוחדים ולבני משפחותיהם להתמודד עם המורכבויות החדשות. הזהות הקיבוצית, שבבסיסה הערבות ההדדית והכלת האנשים עם הצרכים המיוחדים, לצד הצורך לשמור על המשאבים הכספיים המשותפים של הקיבוץ, יוצרים אתגרים. אתגרים אלו דורשים מחברי הקיבוצים המתחדשים להמשיך ולעסוק בנושא הכלת אנשים עם צרכים מיוחדים ללא הפסק ולמצוא את הדרך שבה תהיה החברה הקיבוצית קהילה מיטיבה לאנשים עם צרכים מיוחדים.

רשימת מקורות

- אילי, ת' (2018). העתקת מקום המגורים של בני קיבוצים ובני זוגם ממרכז הארץ לקיבוצים בפריפריה [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בר-אילן.
- אריאל, ח' (2020). הערבות ההדדית בקיבוץ המתחדש ומקומה בפתרון הקונפליקט בשאלת הזהות המתגבשת [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה]. אוניברסיטת בר-אילן.
- אריאל, ח' ושמר, א' (2020). 'הסובייקטיביות של הקהילתיות – חוויית הפרט במעבר הקיבוץ ממשבר להתאוששות'. בתוך ר' בן אליעזר וא' שמר (עורכים), קיבוץ 2020 (עמ' 211-250). רמת גן וחיפה: יד טבנקין והמכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי באוניברסיטת חיפה.
- בלוך, א', שטיגליץ, ס' וסייקס, י' (2011). "ללמוד על", "ללמוד עם", "ללמוד מ" – יצירת המודל החברתי-יזמי ליחסים בין החברה לבין אנשים עם מוגבלויות'. במעגלי חינוך, 1, 13-25.
- בן-רפאל, א' (2000). 'זהות קולקטיבית בישראל'. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 489-514). תל אביב: רמות.
- בן-רפאל, א' וטופל, מ' (2009). הקיבוץ על דרכים מתפלצות. ירושלים ורמת אפעל: מוסד ביאליק ויד טבנקין.
- בניש, א' ודוד, ל' (2018). 'זכות הגישה למנהל הרווחה: על (אי)-מיצוי זכויות חברתיות וחובת ההגשה של החקיקה החברתית'. משפט וממשל, יח, 1-37.
- בר-חיים יעקבי, ה' (2016). השפעת "עשיית מרחק" ומגדר על הערכות מנהלים [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בר-אילן.
- דורון, א' (2008). 'העניים כ"אחר" – עוני בישראל בשנות האלפיים'. ביטחון סוציאלי, 77, 9-28.
- דקל, ר', סלומון, ד"מ, שטורם, מ' והלפרין, מ' (2014). 'היבטים בהתמודדותן של נשים עם מוגבלויות גופניות: סקירת ספרות'. חברה ורווחה, לד (3), 305-334.

- זילברמן, י' (2001). האור בקצה – מודל סיוע ממוקד בכוחות. תל אביב: ביה"ס המרכזי לעובדים סוציאליים בשירותים חברתיים.
- טופל, מ' (2005). המנהלים החדשים: הקיבוץ על דרך אחרת. שדה בוקר ורמת אפעל: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד טבנקין.
- יריב, א' וגורב, ד' (2018). ניהול כיתה. תל אביב: מכון מופ"ת.
- כהן, ר', רוט, ד' ויורק, א' (2008). 'מנהיגות נוער לשינוי עמדות כלפי אנשים עם מוגבלויות: שינוי עמדות ודימוי עצמי'. ביטחון סוציאלי, 78, 101-126.
- כץ, ח' (2018). 'מחזון למדיניות'. בתוך ר' פוירשטיין (עורך), לפרוץ את חומות הזכויות: זוגיות ונישואין לאנשים עם מוגבלויות (עמ' 156-171). ראשון לציון: משכל.
- מרגלית, א' (2016). 'קהילה ו/או תאגיד? הליך המעבר לקיבוץ המשתנה ומשפט המדינה'. מחקרי משפט, ל (2), 291-344.
- ניסים, ד' (1997). 'הקשר בין דימוי עצמי של מתבגרים לבין עמדותיהם כלפי אנשים מפגרים'. בתוך א' רימרמן, מ' חובב, א' דוברבני וא' רמות (עורכים), נכות התפתחותית ופיגור שכלי בישראל (עמ' 114-125). ירושלים: מאגנס.
- רימרמן, א', גור, א' וגרינשיין-וייס, מ' (2017). דוח מחקר: מיזם מחקר בתי אב בהם מתגורר ילד או בוגר עם מוגבלות שכלית. משרד העבודה והרווחה וקרן שלם.
- https://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/ResearchAndEvaluation/tb_ResearchesAndPublications/UNION-BATEY-AV-R-G-G-14-8-18.pdf
- תקנות האגודות השיתופיות (ערבות הדדית בקיבוץ מתחדש), תשס"ו-2005 (ללא תאריך).
- https://www.nevo.co.il/law_html/law01/999_531.htm
- Altman, B. M. (1996). Causes, risk, and consequences of disability among women. In M. D. Krotoski, M. A. Nosek & M.A. Turk (Eds.), *Women with physical disabilities: Achieving and maintaining health and well-being* (pp. 35-55). Baltimore, MD: Paul H. Brooks.
- Berghman, J. (1995). Social exclusion in Europe. In G. Root (Ed.). *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Gioia, D. A. & Chittipeddi, K. (1991). Sensemaking and sense giving in strategic change initiation. *Strategic Management Journal*, 12(6), 433-448.
- Houle, J., Coulombe, S., Radziszewski, S., Boileau, G., Morin, P., Leloup, X. & Bohemier, H. (2018). Public housing tenants' perspective on residential environment and positive well-being: An empowerment-based Photovoice study and its implications for social work. *Journal of Social Work*, 18(6), 703-731.
- Hudson, K. D. (2015). Toward a conceptual framework for understanding community belonging and well-being: Insights from a queer-mixed perspective. *Journal of Community Practice*, 23(1), 27-50.
- Janoff-Bulman, R. (1985). The aftermath of victimization: Rebuilding shattered

assumptions. In C. R. Figley (Ed.), *Trauma and Its Wake*, Volume I: *The study and treatment of posttraumatic stress disorder* (pp. 15–35). New York, Brunner/Mazel Publishers.

Room, G. (Ed.). (1995). *Beyond the threshold: The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.

Silver, H. (1995). Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. In G. Rodgers, C. Gore & J. Figueiredo (Eds.), *Social Exclusion: Rhetoric, reality, responses* (pp. 57–80). Geneva: International Institute for Labour Studies.